

Ю. В. Болтрик

МІСЦЕ БЕРДЯНСЬКОГО КУРГАНУ В СИСТЕМІ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК СКІФІЇ

У статті проаналізовано соціальну позицію відомого елітного скіфського поховального комплексу, розкопаного у м. Бердянськ у 1977—1978 рр. Матеріали кургану співвідносяться з синхронними пам'ятками Нижнього Дніпра і Молочної. Заперечується версія про поховання жриці Великої богині в Східній могилі цього кургану. Бердянський курган є еталонним для розуміння взаємозв'язку підземних споруд в єдиному поховальному комплексі. Подібна система простежується як в курганах представників скіфської еліти хронологічного горизонту Бердянського кургану, так і в пізніший час.

К л ю ч о в і с л о в а: поховальний комплекс, первісне обвалування, поховальна доріжка, морська трава, тайники-схованки.

Майже чверть сторіччя минуло з дня відходу Б.М. Мозолевського у вічність. Ці роки позначені переважанням аналітичного перетравлення матеріалів вже розкопаних курганів скіфської еліти на тлі припинення розкопок нових поховальних комплексів¹. Перша половина польової діяльності Б.М. Мозолевського припала на період розробки методики розкопок великих скіфських курганів (в значній мірі він і був одним з її творців), в ті часи вважалося достатнім копати насипи курганів з однією стратиграфічною бровкою. І хоч вже давно пролунав заклик М.П. Грязнова вбачати в насипу кургану залишки складної архітектурної споруди [Грязнов, 1961], до насипів скіфських курганів все ще зберігалось ставлення як до купи землі, що в кращому випадку захищала або ж позначала місце поховання. В руслі цього підходу були розкопані з однією цен-

тральною бровкою Гайманова, Товста Могили та Жовтокам'янка. Згодом правило досліджувати насипи за допомогою багатьох паралельних бровок охопило колективи всіх новобудовних експедицій. Одним з перших застосував нову методику і Б.М. Мозолевський, тож вже наступні його кургани були розкопані з багатьма бездоганними бровками.

Принцип декількох бровок було застосовано і при розкопках Бердянського кургану. Тут завдяки ним було одержано важливе, для розуміння устрою скіфського кургану, спостереження про одночасне влаштування всіх трьох могил поховального комплексу. Але перед тим, як розглянути спільні і відмінні риси елементів устрою та обряду Бердянського та інших курганів його хронологічного горизонту, слід надати загальну інформацію про цю пам'ятку.

Нагадаймо, що Бердянський курган досліджувала Приазовська експедиція Інституту археології АН УРСР, очолювана М.М. Чередниченком. Епопея його розкопок тривала без перерви рік і два тижні (з 1977 по 1978 рр.). Такий тривалий термін робіт був обумовлений значною глибиною підземних споруд і складною геологічною ситуацією — каолінова глина кришилася і руйнувала шахтарські кріплення. Матеріали досліджень Бердянського кургану відразу опинились в центрі уваги скіфологів. Звернення до його цікавих і важливих матеріалів тривають і досі [Бессонова, 1982; Фіалко, 1987; 1998; 2001а; 2001б; 2014; Чередниченко, Ковалев, Фіалко, 1979; Чередниченко, Фіалко, 1988; Болтрик, Фіалко, Чередниченко, 1994; Мурзін, Фіалко, 1998а; 1998б; Полін, Ковальов, Чередниченко, 2000; Кузнецова, 2001; 2012; 2015; Алексеев, 2003; Болтрик, Трейстер, Фіалко, 2009; Полин, 2014, с. 263—268].

1. Єдиним втішним виключенням тут стали якісні розкопки та швидка публікація матеріалів кургану Близнец-2 [Ромашко, Скорий, 2009].

Насип кургану 8,4 м заввишки¹, діаметром понад 70 м, знаходився на краю правобережного плато над заплавою Берди, за 9 км від її гирла. В сучасних реаліях це південна частина села Нововасилівка, що нині опинилось в межах м. Бердянськ. За 140 м на північний захід від кургану знаходиться ще один насип подібних розмірів, не виключено, що також скіфського часу. У 1971 р. експедиції Інституту археології передувала невдала спроба співробітників Бердянського музею дослідити курган власними силами². Команда О.Я. Огульчанського застала насип 7 м заввишки, зафіксувала сліди зрізання його бульдозером та дві ногайські могили. Безліч інших могил ногайців, що вкривали схили насипу кургану та простір навколо, вже в 1977 р. дослідила Приазовська експедицією ІА АН УРСР. Наявність цього могильника виправдовує тюркську назву Бердянського кургану Мізарлі Тубе (Мизарлік Тюбе), що перекладається як *кладовище-нагорб* або *курган кладовище*.

Слід зазначити, що у Північному Приазов'ї Бердянський є найбільшим серед розкопаних курганів, а його Центральна могила (глибина 15 м) є найглибшою серед усіх відомих поховальних споруд Скіфії. Власне ці обставини, на тлі трьох одночасних могил, наповнених престижними артефактами і підпорядкованих головному небіжчику, дозволяють припускати, що померлий міг бути володарем Північного Приазов'я. Хронологічна ж позиція пам'ятки, орієнтовно 380—365 рр. до н. е., дає можливість припускати, що цей властитель правив і помер у період, що передував встановленню потужної центральної влади у Скіфії.

В зв'язку з цим цікавим є спостереження С.І. Круц. Вона звернула увагу на обставину в антропологічних матеріалах Бердянського кургану, що тісно пов'язує його з Чортомлицьким курганом. Йдеться про дивовижну схожість розмірів довгих кісток молодого чоловіка (скелет 2) з Центральної могили Бердянського кургану та виночерпця з Чортомлика [Круц, 1991, табл. 1]. А до того ж Світлана Іванівна наголошує, що, крім збігу розмірів та пропорцій довгих кісток, на плечових кістках обох скелетів є межмищелковий отвір (*foramen intercondyloideum s. supratrochleare*), а ця риса доволі рідко зустрічається, ще й саме на цих частинах скелету [Круц, 1991, с. 346].

1. Висота насипу за даними топографічної карти 1932 р. Не виключено, що насип був ще вищим, проте ногайське кладовище знівелювало його верхівку.
2. Ініціатором цих аматорських розкопок був письменник та краєзнавець Олексій Якович Огульчанський (1912—1996). На ці розкопки його надихнули сенсаційні відкриття Гайманової та Товстої Могили Бердянських музейників злякала і зупинила значна глибина вхідної ями Центральної могили. Відраджений у грудні 1971 р. на курган Інститутом археології АН УРСР В.В. Отрошенко зупинив подальші спроби розкопок пам'ятки до появи професійної експедиції [Папанова, Голик, Калініченко 2016, с. 75, 170, рис. 56].

С.І. Круц схилилась до думки, що ці дві особи були близькими родичами, про що згадувала в приватних розмовах, але не наважилася це оприлюднити в додатку до монографії, присвяченій кургану Чортомлик. Звичайно, будувати певні логічні конструкції стосовно цього цікавого і важливого спостереження, не маючи порівняльного тест-аналізу ДНК цих двох осіб, було б необачно. Проте ми маємо факт дивовижного збігу індивідуальних ознак скелетів двох молодих людей з поховальних пам'яток, рознесених в часі мінімум на одне—півтора покоління, та в просторі більш ніж на 200 км по прямій, а зважаючи, що кургани розділяє спільна заплава Дніпра та Конки (район Великого Лугу) та інші водні перепони, ця відстань сягне 245 км. Якщо факт родинної (генетичної) близькості цих двох небіжчиків, а схоже, що вони обидва були виночерпцями або ж чапниками і мали приблизно однаковий вік 22—25 (Бердянськ) та 25—29 (Чортомлик) років, підтвердиться, то скіфологи матимуть в своєму розпорядженні жорстку (хоч і плаваючу) хронологічну дистанцію між двома поховальними комплексами.

Бердянський курган, збудований приблизно за два покоління після Геродота на теренах, де батько історії локалізував царських скіфів, належав домінуючому «етносу» Скіфії і був усипальницею одного з їхніх провідників. Саме тому простежується багато спільних рис між курганами центрального Придніпровського ядра та поховальним комплексом з Приазов'я. Цілком можливо, що Бердянський курган побіжно засвідчує походження царя, похованого в Чортомлику, з Приазов'я. І саме з Чортомликом, до певної міри, споріднює Бердянський курган такий елемент схеми підземних центральних споруд, як принцип влаштування поховальної камери під кутом до вхідної шахти, ще й на 1,5 м нижче рівня долівки шахти. У Чортомлику, як і в Козлі та двох Мордвинівських курганах, цей принцип був розвинутий до схеми косоного хреста, при якому під всіма кутами вхідної шахти влаштовували камери-пелюстки. Не виключаємо, що влаштувати камеру площею біля 30 м² на глибині 15 м саме таким чином змусила крихкість каолінової глини, в якій вирізали поховальні споруди Бердянського кургану.

Саме викид цієї глини, викладений на рівні давньої підкурганної поверхні біля всіх трьох могил (біля бокової Східної ще й перекрита гранітними брилами крепіді), засвідчує єдність та синхронність Бердянського поховального комплексу. Відповідно, дві з трьох могил (менших за розмірами і глибиною) слід визнати супроводжуваними. Поховальний інвентар цих могил демонструє їх призначення. Це, перш за все, **Південна могила** — єдина, яку не відвідав (?) грабіжник, виконувала функції харчової камери (своєрідного льоху). Розміщення її в безпосередній близькості до шахти Центральної могили (відстань між ними складає 0,8 м) нагадує схему розташування комори ранньої могили Со-

лохи (1912 р.). Вона теж знаходиться з півдня, поруч з головною камерою, і виразно демонструє її господарче призначення на тлі відсутності похованого. А пограбування північної, суто поховальної, камери Солохи (1912) через хід, що прийшов з під північної поли кургану (дивним чином, який потрапляє в самісінький північно-східний кут камери) [Манцевич, 1987, с. 11], дає підстави вважати, що грабіжники не потрапили до південної камери-комори. Вірогідно, на заваді стала перемичка майже триметрової висоти, що розділяла камери [Манцевич, 1987, с. 10; рис. 4]. У світлі останньої пропозиції Т.М. Кузнецової поглибити дату першої могили Солохи приблизно до 450—430 рр. до н. е. [Кузнецова, 2015, с. 252], наближаючи її до часу правління Аріапейта, хронологічна дистанція між нею та Бердянським курганом зростає до трьох—чотирьох поколінь. Проте схоже, що традиція розводити камери в різні боки від однієї вхідної ями все ще жила, і прикладом тому може бути бокова Південна гробниця Казенної Могили.

Поховальний комплекс Казенної Могили близький в часі Бердянському кургану, але, вірогідно, дещо молодший за нього. Прикметно, що автори розкопок традиційно вважали Південну гробницю Казенної Могили впускною, хоча рівня впуску не помітили, а розходження камер в різні боки теж намагались пояснити створенням їх в різний час [Бидзиля, Ляшко, 1974]. Хоч Південна гробниця Казенної Могили виявилась частково пограбованою, можна реконструювати її призначення. Її було розміщено за 15 м на південь від центральної вхідної ями, біля зовнішнього схилу первісного обвалування. Між ними знаходиться, але дещо східніше, могила одного коня в досить глибокому підбої. Камера (північна) Південної гробниці була орієнтована до центру, тобто в бік головного небіжчика, схоже мала господарче призначення (кістки великої тварини, нагрівальне каміння, ніж, посуд) хоч і супроводжувалась особою в золотих прикрасах. Вхід до камери перекидали великі брили вапнякового каміння. Тоді як іншу камеру, розвернуту в протилежний бік, закривали залишки восьми коліс. Тобто дві повозки супроводжували жінку похилого віку. Хай вона була в розкішних шатах (12 типів різних золотих платівок прикрашали калаф та верхню частину одягу) та мала золоті литі сережки, але саме наявність двох розібраних транспортних засобів вказує на її підлегле становище.

Наявність та місцезнаходження повозів виступає побічним доказом існування синхронних головному похованню супроводжуючих могил, про що я вже мав нагоду писати [Болтрик, 2009]. Розібрані вози залишали в бокових могилах, влаштованих в 30—35° від головної меридіональної вісі кургану. Залишки возів не розміщували в центральних могилах (виключення становить Гайманова Могила — тут вони є в обох усипальнях). Однак, розміщення двох

повозок в бокових могилах Александрополя та Казенної Могили, при досить пересічному характері іншого інвентарю, свідчить про залежний стан похованих в них. Збіг у розміщенні повозів, як і сам факт їх знахідок, додатково підкреслює допоміжний та залежний стан цих могил. Тому, напевно, слід відмовитись від сприймання бокових могил, як поховань жриць (Бердянський курган та Казенна Могила) або ж цариць (Бердянський курган, Гайманова та Товста Могили). І трактувати їх як місця, де залишалось допоміжне майно та елементи поховального поїзду, як то колеса, борти та декор катафалків і залишки кінської амуніції.

Повертаючись до Бердянського кургану, слід зазначити, що в його **Східній могилі** криється, мабуть, одна з найбільших інтриг цієї пам'ятки. М.М. Чередниченко вважав, що тут похована жриця великої богині з її юним візником [Чередниченко, Фиалко, 1988, с. 165]. Майже три десятиріччя тому наявність повозки посилювало думку про жрицю в цій могилі, особливо у світлі статті С.С. Бессонової про скіфські повозки [Бессонова, 1982]. Великі сподівання на Східну могилу покладала Т.М. Кузнецова, вбачаючи в ній місце поховання Опої — матері Оріка, молодшого сина скіфського царя Аріапейта [Кузнецова, 2001, с. 146—149]. Свого часу я зауважив Тетяні Михайлівні, що комплекс Східної могили знаходиться доволі далеко від головного дніпровського осередку курганів вищої еліти, виглядає досить залежним по відношенню до головної могили, та й часова різниця з часом Аріапейта доволі значна [Болтрик, 2001, с. 29, 30]. У зв'язку з цією самою версією А.Ю. Алексеев наголошував на пізньому часі Бердянського кургану щодо ранньої могили Солохи [Алексеев, 2003, с. 230].

Нині я б додав ще одне спостереження. Так, за матеріалами публікації Східної могили [Чередниченко, Фиалко, 1988] виходить, що потенційну «царицю» або ж «жрицю» поклали під стінку камери на крейдяну підсипку. Тоді як, приміром, головний небіжчик в центральній камері лежав на її середині, ще й на дерев'яній конструкції, власне як і належить домінуючій особі. Тут, до речі, впадає в око схожість розташування залишків скелету літньої жінки в поховальній камері з втиснутим під стінку підбою підлітком 10—12 років з могили конюха в Братолюбівському кургані [Кубышев, Бессонова, Ковалев, 2009, с. 22; рис. 14]. Доречно зауважити, що близький за віком хлопчик лежав і на початку камери Східної могили. Автори розкопок Бердянського кургану вважають, що кістки жінки доволі сумлінно склади до кучки самі грабіжники могили, до того ж хребці та ребра були з'єднані між собою патологічним розростанням кісткової тканини. Оскільки поруч з кістками були зафіксовані сліди блакитної, малинової та червоної фарби з відбитками тканини простого плетіння [Чередниченко, Фиалко, 1988, с. 153], в цих залишках є підстави вбачати рештки

лантуха, в якому на місце поховання доставили раніш померлу жінку. Саме тому її кістки справляли враження складених. Про звичай кочовиків возити своїх муміфікованих небіжчиків, яких компактно складали до мішків, приторочених до сідла коня, оповідав О.І. Тереножкін. У 1920-х рр. він на власні очі спостерігав за процедурою подібного поховання заволзькими номадами, що повернулися з кочування.

Ще одна обставина змушує відмовитись від версії сумлінного грабіжника, що склав кістки жінки до купи. Справа в тому, що в центрі крейдяної підсипки була влаштована схованка (№ 3), яку знайшли давні грабіжники, проте там залишилися три золоті трикутні платівки [Черденченко, Фіалко, 1988, с. 155, рис. 1]. Ситуація, коли б під покійником робили схованки, мені не відома, тому вірогідність того, що залишки небіжчиці склали так самі упорядники могили, виглядає більш вірогідною. Слід зазначити, що в підлозі камери Східної могили було відкрито чотири тайника-схованки. Це рекордна кількість. Два з них були пограбовані, два залишились цілими. В одному з відлілх тайників (№ 2) були 197 вістер стріл (з них шість кістяних кулеподібних, решта бронзові) та залізний ніж з кістяною ручкою. В іншому тайнику (№ 1) домінували прикраси урочистого колісного транспортного засобу. Серед них були чотири бронзові навершшя, прикрашені фігуркою оленя з підібганими кінцівками, 20 бронзових дзвіночків, 202 бронзові рурочки (4 — 4,2 см завдовжки) з шкіряним шнуром в середині. Комплекс цих рурочок у поєднанні з іншими елементами декору створював гірлянду довжиною 10—11 м, тобто таку, що могла двічі обгорнути периметр катафалку. Серед інших артефактів бронзові та залізні оздобы коня. Тобто один тайник був заповнений головним елементом — зброєю для дистанційного бою, другий (а він був вдвічі більший за всі інші) зберігав демонтовані елементи поховального кортежу.

Свого часу в археологічному середовищі існувало припущення, що в поглибленнях під підлогою камер ховали від грабіжників найбільш коштовні речі, звідки і назва «тайник». Згодом ця версія відпала¹. Слушнішою здається думка, що це були дари хтонічним силам [Бессонова, 1984, с. 10].

Крім Бердянського кургану тайники-схованки відомі ще в восьми підземних поховальних спорудах (Гайманової та Чмиревої Могили, Мелітопольського та Братолюбівського курганів, Куль-Оби, Олександрівки к. 6, Великої Білозірки к. 30, Красного Подолу к. 2), ще шість походять з насипів курганів (Шелюги, Передеріїва Могила, Іллічево к. 1, Томаківська Гостра Могила) чи навіть за межами насипів (Чмирева та Плоска Могили) [Болтрик, Фіалко, 1992].

1. Мабуть, остаточну крапку тут поставили міркування з цього приводу Б.М. Мозолевського, за ними тайники мали культове призначення [Тереножкін, Мозолевський, 1988, с. 171—172].

Речі, що їх знаходять в тайниках, складають відносно обмежений асортимент. Це золоті та срібні посудини різної форми, дерев'яні чаші з золотими накладками, коштовні горити, так звані великі «ворварки», золоті гривни, мечі в золотих піхвах та бронзові навершшя.

За наборами артефактів схованки розпадаються на чотири групи. В першій групі присутні великі золоті ворварки (безумовно, культові речі) в поєднанні в різних варіаціях з гривною, мечем, горитом, ритонном (Братолюбівський курган, Олександрівка, Шелюги, Передеріїва Могила, Іллічево к. 1, Томаківська Гостра Могила). Друга група, можливо, пов'язана з першою, має меч (Велика Білозірка к. 30), горит² та накладку на щит (?) (Куль-Оба), горит в поєднанні з бронзовим бойовим поясом та розшитю золотими бляхами португеею (?) (Мелітопольський курган), сагайдачний набір (Бердянський курган). До третьої групи віднесені тайники, що зберігали посудини з коштовних металів (Гайманова Могила — 5 посудин, Чмирева Могила — 10, Красний Поділ — 1). Четверту групу склали тайники, що зберігали елементи оздоб поховальних повозок (Бердянський курган, Чмирева та Плоска Могили).

Аналіз речей з тайників дозволяє дійти висновку, що вони мали забезпечити виконання певних культових дій різного спрямування, а зважаючи на місце знаходження цих речей, обряди мали виконуватись в потойбічному світі.

Ситуація з оформленням простору навколо **Центральної могили** слугує своєрідним еталоном для визначення устрою Мелітопольського кургану та Казенної Могили. Маємо на увазі ту обставину, що місце навколо Центральної та Південної могили на момент похорону оточував кільцевий вал і внутрішня частина цієї воронки була заповнена шарами морської трави-камки (*zosteramarina*), що чергувалася з вальками та мулом. В щоденнику, який вела співробітниця Бердянського музею Таміла Сергіївна Міщенко під час робіт на кургані 1971 р., в запису від 25 серпня вона зазначає, що шар камки падав під кутом 60° і все це мало вигляд глибокої тарілки. Тобто йдеться про декорування внутрішніх схилів обвалування навколо центральної могили. В цих записах згадується шар очерету, що був над шаром камки. Шари камки різної потужності фіксуються і вище. Нажаль, в 1971 р. картину декорування внутрішнього простору кургану зруйнували, не зафіксувавши її графічно. Подібне чергування шарів органіки (деревини) та каміння фіксується в елітних поховальних спорудах скіфського часу в Казахстані. Класичним прикладом тут може виступати кліть з колод у вигляді зрізаної піраміди з могильника Чилікта [Мьльников,

2. Уламки золотої обкладки горити зі схованки Куль-Оби Поль Дебрюкс бачив у перекупників вкраденого [Брашинський, 1979, с. 52].

2011, с. 426; рис. 2]. В.П. Мильников зазначає, що коріння подібних зрубів-клітей сягає доби бронзи [Мильников, 2011, с. 427]. Наземна конструкція зрубу-кліти по суті повторює ідею оточення місця поховання, яке в наших курганах виконувало обвалування з блоків дереву.

У Бердянському кургані, як і в інших пам'ятках на захід від нього, простір навколо могили, обмежений обвалуванням, давав початок поховальним доріжкам. На момент поховання в центрі уваги учасників поховальної дії був отвір вхідної шахти. Після ж її закладання відбувався процес заповнення блоками дереву (інколи їх чергували з шарами камки, як в Бердянському та Мелітопольському курганах) внутрішнього простору в середині первісного обвалування. Вірогідно, подібний принцип закладання простору в середині обвалування зафіксував М.І. Веселовський на Шульгівці. Він вказує мінімум три шари камки в насипу центральної частини кургану, що залягали від рівня давнього горизонту з інтервалом 1,6 та 1,4 м (за потужності шару до 0,2—0,15 м). Присутність поруч викиду та грабіжницьких ходів доводить, що йдеться саме про центр кургану [Архив ИИМК РАН, 1889, д. № 17, л. 34]. Простір навколо центральної могили в курганах Нижньодніпровської групи заповнювали шаром очерету, це зафіксовано в Казенній Могилі. Очерет там лежав на викиді, накривав вхідну яму та простір навколо неї діаметром до 20 м, фіксувався овалом в плані. В південній частині первісного насипу (або обвалування) Казенної Могили на висоті біля 2,5 м був ще один шар очерету, витягнутий зі сходу на захід, розмірами 25 × 13—12 м. Він, вірогідно, фіксував верхній рівень заповнення внутрішнього простору. Використання камки для декорування простору в середині обвалування було простежено мною на Чмиревій Могилі та Огузі.

Жолобоподібний прохід з заходу до центру кургану, який було залишено в первісному обвалуванні, фіксувався на Бердянському кургані та на Огузі, тут доріжку було декоровано декількома шарами лозини, перекритою шаром камки. Але на Огузі на доріжці була влаштована могила коней, на Бердянському кургані їх тут немає. Схоже, коней Бердянська залишили у вхідній шахті Центральної могили. Судячи з опису Т.С. Міщенко від 30 серпня 1971 р., коней було четверо (за черепами), лежали вони на глибині 2,6 м¹, тобто вхідну шахту майже заклали камінням та камкою. Рівень залягання коней крім їх зруйнованих кісток фіксує «сыпучий грунт зеленої окраски». З досвіду Огузу можу стверджувати, що цей грунт є свідченням життєдіяльності коней. Тобто коні в могилі були певний час живими. На це ж вказує хаотичне розташування черепів тварин — вони падали самі, їх не вбивали. Коні були в

упряжі, оздобленій бронзовими прикрасами та бронзовими псаліями з шипами².

Саму ж Центральну вхідну шахту Бердянського кургану (13,5 м завглибшки) було закладено шарами камки (потужність до 0,5 м), що чергувались з брилами граніту та вапняку. Камеру центральної гробниці не врятувала від грабіжників значна глибина (15 м). Від головного небіжчика, його супроводжували двоє залежних осіб, вціліла лише одна бронзова кнеміда. Інвентар презентують: вцілілі численні золоті аплікативні платівки [Фиалко 2014, с. 54—76], 20 фасоських біконічних амфор (з них 12 з клеймами), грецькі: кратер та три скіфоси. На залізних гаках, вбитих у стінки камери, були розвішані дерев'яні чаші з золотими оббивками, меч з плакованим золотом руків'ям, бойові пояси з сагайдаками, дротики, кльовці, два нагрудника бойового коня. Їх зробили з нарізаних на сектори бронзових дзеркал [Болтрик, Фиалко, 2009].

Найбільший інтерес становлять: золотий литий наносник, золотий пластинчастий налобник зі сценами шматування та три вцілілих золотих напцічника. Ці престижні речі, не зважаючи на пограбування комплексу, разом з величними поховальними спорудами окреслюють високий соціальний стан головного небіжчика з Бердянського кургану. Втім, оскільки ми не маємо коректної інформації про первісний обсяг пам'ятки, її ранжування дещо затьмарене. Певною додатковою ознакою тут могли б виступити обсяги бронзових казанів, масив яких для Скіфії ґрунтовно нещодавно обробила О.В. Ромашко. Нажаль, ми можемо оперувати лише казанами з Південної могили, оскільки казан зі Східної могили забрали грабіжники. З одного боку, О.В. Ромашко зауважує, що для ранніх казанів скіфів найбільші з них мали обсяг 62—63 л, тоді як Південна могила Бердянського кургану мала два казани сумарним обсягом 61,1 л. А от два казани Чортгомлика мали сумарний обсяг 135,6 л. А більш ранній комплекс Великої Знам'янки к. 13 має один казан обсягом 113,1 л. Демонструючи справді царський рівень, своєрідним рекордсменом виступає пізня могила Солохи, тут три казана різних типів мають обсяг 39,5; 58,3; 150,1 л, що в сумі складає 247,9 л [Ромашко, 2015, с. 93, 94]. Бердянський же курган, «програючи» в розмірах казанів, компенсує «відставання» за рахунок 20 фасоських амфор. Введення О.В. Ромашко: «утримувачі казанів» звичайно може бути поширене на весь спектр представників скіфської еліти. Проте без врахування інформації з комплексів кінських могил (як найбільш збережених) та обсягів насипів курганів (при чому кожен період повинен мати свою кількісну шкалу) об'єктивної картини соціального ранжування скіфського суспільства одержати не вдасться.

1. Рівень, вірогідно, від давнього горизонту.

2. Не повні комплекти вузди зберігаються в фондах Бердянського музею.

Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII—IV вв. до н. э. — СПб., 1996. — 416 с.

Бессонова С.С. О скифских повозках // Древности степной Скифии. — К., 1982. — С. 102—117.

Бессонова С.С. О культе оружия у скифов // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 3—21.

Бидзиля В.И., Ляшко С.Н. Скифский курган Казенная Могила. Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1974 / НА ІА НАН України. — 1974/10.

Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е. Тайники скифских могил // Насельніцтва Беларусі і сумежных тэрыторій у эпоху жалеза: Тез. докл. конф., посвящ. 80-летию со дня рожд. А.Р. Митрофанова. — Минск, 1992. — С. 28—30.

Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е. Использование зеркал в убранстве скифских коней // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — 2007. — № 7. — С. 280—289.

Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е., Чердиченко Н.Н. Бердянський курган // РА. — 1994. — № 3. — С. 140—156.

Болтрик Ю.В., Трейстер М.Ю., Фіалко О.Є. Импортный бронзовый сосуд зі Східної могили Бердянського кургану // Археологія. — 2009. — № 1. — С. 40—52.

Брашинский И.Б. В поисках скифских сокровищ. — Л., 1979. — 143 с.

Грязнов М.П. Курган как архитектурный памятник // Тез. докл. на заседаниях, посвящ. итогам полевых исследований в 1960 г. — М., 1961. — С. 22—25.

Круц С.И. Антропологические материалы из кургана Чертомлык // Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (Скифский царский курган IV в. до н. э.). — К., 1991. — С. 342—346

Кузнецова Т.М. Исторические персонажи и скифские курганы // Материалы Междунар. науч. конф. «Боспорский феномен: Колонизация региона. Становление полисов. Возникновение государства». — СПб., 2001. — С. 141—150.

Кузнецова Т.М. Скифские курганы и исторические персонажи V—IV вв. до н. э. // РА. — 2015а. — № 2. — С. 72—85.

Кузнецова Т. М. Серебряный килик из кургана Солоха и некоторые аспекты скифской хронологии // Археологія без границ: колекції, проблеми, дослідження, гіпотези. — СПб., 2015. — С. 240—255 (Тр. ГЭ. — 77).

Манцевич А.П. Курган Солоха. (публикация одной коллекции). — Л., 1987. — 141 с.

Мурзін В.Ю., Фіалко О.Є. Архитектура Бердянського кургану // Археологія. — 1998а. — № 2. — С. 82—93.

Мурзін В.Ю., Фіалко О.Є. Зброя з Бердянського кургану // Археологія. — № 3. — 1998б. — С. 103—112.

Мыльников В.П. Архитектура элитных погребальных сооружений скифского времени из дерева в Казахстане (долина реки Или, Казахский Алтай) // Маргулановские чтения — 2011. — Астана, 2011. — С. 425—430.

Папанова В.А., Голик А.А., Калініченко К.О. Нариси з історії та археології Бердянського краю. — Бердянськ, 2016. — 192 с.

Полін С.В. Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине. — К., 2014. — 774 с.

Полін С.В., Ковальов М.В., Чердиченко М.М. Про датування Бердянського кургану (за керамічними матеріалами) // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 94—112.

Ромашко В.А., Скорый С.А. Близнец-2: скифский аристократический курган в Днепропсковом правобережном Надпорожье. — Днепропетровск, 2009. — 252 с.

Ромашко А.В. Метрические характеристики металлических котлов и социальное положение их «держателей» в скифском обществе // Вестн. Омского ун-та: Серия «Исторические науки». — 2015. — № 1 (5). — С. 90—95

Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — К., 1988. — 262 с.

Фіалко Е.Е. Оружие Бердянського кургану // Киммерийцы и скифы: тез. докл. Всесоюз. семинара, посвящ. пам. А.И. Тереножкина. — Кировоград, 1987. — Ч. II. — С. 75—77.

Фіалко О.Є. До питання про дату Бердянського кургану // Музейні читання 1998 р. — К., 1998. — С. 98—101.

Фіалко О.Є. Червонофігурні кратери із скіфських пам'яток // Археологія. — 2001а. — № 1. — С. 80—89.

Фіалко О.Є. Золоті аплікації з Бердянського кургану // Вістн. Київськ. ін-ту «Слов'янський Університет». — К., 2001б. — Вип. 11. — С. 292—303.

Фіалко Е.Е. Золотой декор костюмов из Бердянского кургана // БИ. — 2014. — Вып. XXX. — С. 54—76.

Чердиченко Н.Н., Ковалев Н.В., Фіалко Е.Е. Раскопки большого скифского кургана в Приазовье // АО 1978 г. — М., 1979. — С. 419—421.

Чердиченко Н.Н., Фіалко Е.Е. Погребение жрицы из Бердянского кургана // СА. — 1988. — № 2. — С. 149—167.

Ю. В. Болтрик

МЕСТО БЕРДЯНСКОГО КУРГАНА В СИСТЕМЕ ПОГРЕБАЛЬНЫХ ПАМЯТНИКОВ СКИФИИ

В статье анализируется социальная позиция известного элитного погребального комплекса, раскопанного у г. Бердянска в 1977—1978 гг. Определяются элементы конструкции кургана, соотносимые с таковыми в синхронных памятниках Нижнего Днепра и Молочной. Пересматривается версия о захоронении жрицы великой богини в Восточной могиле этого кургана.

В Бердянском кургане зафиксирована одновременность всех трех его могил. Это обстоятельство является эталонным для понимания взаимосвязи подземных сооружений в едином погребальном комплексе. Подобная система прослеживается как в курганах представителей скифской элиты хронологического горизонта Бердянского кургана, так и в более позднее время.

Ключевые слова: погребальный комплекс, первоначальная обваловка, погребальная дорожка, морская трава, тайники.

Yu. V. Boltryk

THE PLACE OF BERDIANSK KURHAN IN THE SYSTEM OF BURIAL MONUMENTS OF SCYTHIA

The article analyzes the social position of the famous elite burial complex, which was excavated near the town of Berdyansk in the 1977—1978. We define the elements of the kurhan structure that could be compared to the similar ones in the synchronous monuments of the Lower Dnieper and Molochnaya river. The version of the burial of the priestess of the great goddess in this Eastern tomb kurhan is reviewed in the article.

The simultaneity of all three of its graves is fixed in Berdyansk kurhan. This fact is the reference for understanding of the interrelation of underground constructions in a single burial complex. Such a system can be traced in kurhans of the representatives of Scythian elite of the period of Berdyansk kurhan as well as in later times.

Keywords: burial complex, the original embankment, funeral track, sea grass, hiding places.

Одержано 15.04.2016